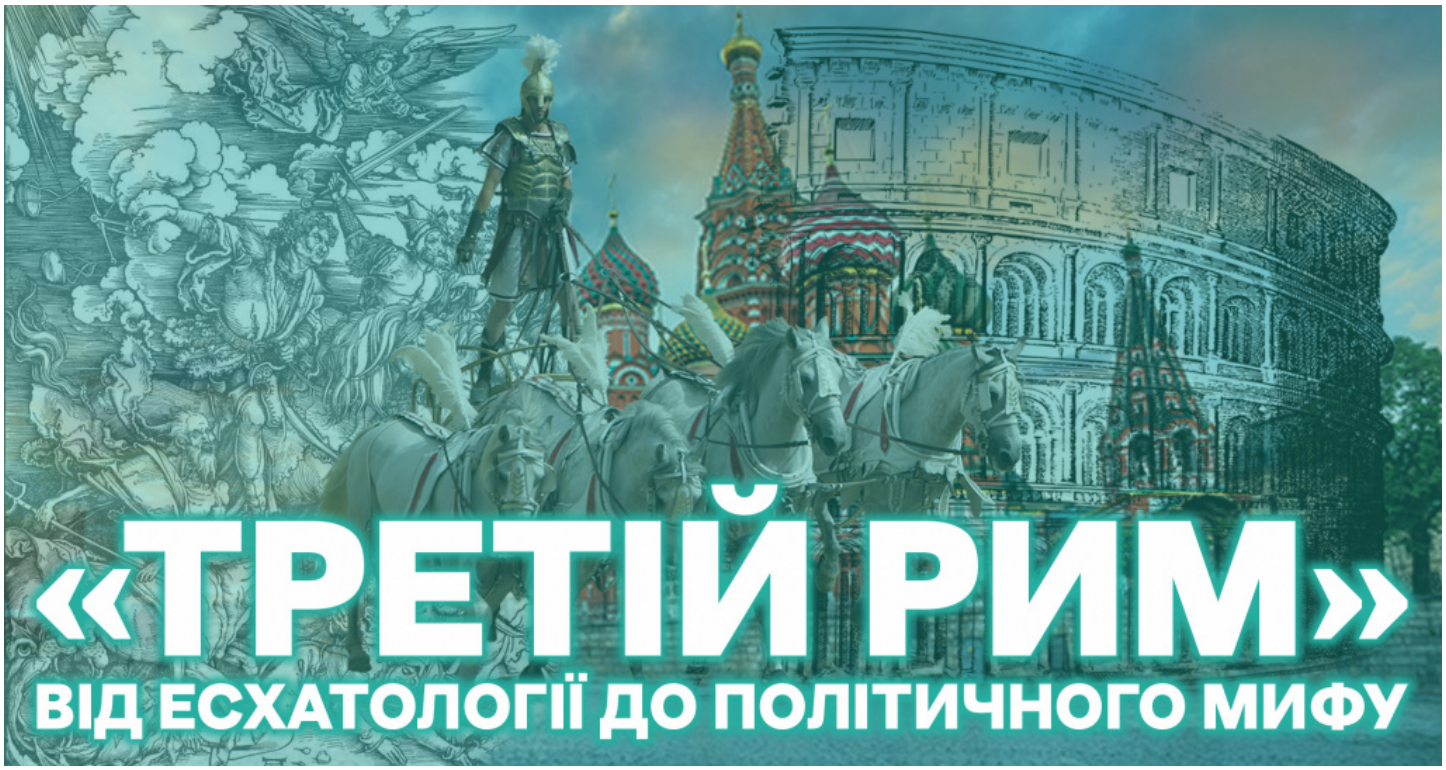
«ТРЕТІЙ РИМ»: ВІД ЕСХАТОЛОГІЇ ДО ПОЛІТИЧНОГО МІФУ

Павло Кузєнков, Кандидат історичних наук, спеціаліст з історії Церкви та історичної хронології. Доцент історичного факультету МДУ і Стрітенської духовної семінарії, викладач Московської духовної академії

«Москва – Третій Рим». Цей вислів часто доводиться чути в різних контекстах. Одні бачать в ньому претензії Росії на статус світової наддержави, інші – спробу обґрунтувати провідне становище Московського Патріархату, треті – якийсь особливий зв'язок спадкоємства між Росією та Візантією і її попередницею Римською імперією.

Але якщо простежити історію цієї «формули», ми виявимо, що її значення більш глибоке і не має відношення ні до політичного панування, ні до якихось статусних претензій з боку Руської Православної Церкви. Сенс «Третього Риму» -— глибоко містичний і прикровенний, і корениться він в біблійній есхатології.

СВІТОВІ ЦАРСТВА У ПРОРОКА ДАНИЇЛА

Історія уявлень про історію людства як зміні «світових царств» сходить до старозаповітньої Книги пророка Даниїла. У цій книзі розповідається про життя і пророцтва святого Даниїла, іудея, який жив в роки Вавилонського полону і служив при дворі царя Навуходоносора II (605-562 рр до Р.Х.)

та його наступників. Серед інших сюжетів в Книзі Даниїла міститься розповідь про тлумачення пророком сну Навуходоносора про істукана (Дан. 2:1-49). Вавилонський цар побачив дивний сон, який стривожив його, але жоден з мудреців не міг розтлумачити його сенсу. І лише Даниїл не тільки докладно переказав Навуходосору те, що він побачив, але й розтлумачив його значення: золота голова істукану, срібряні груди, мідне черево та залізні стегна з домішками глини у стопах символізували царства, що змінюють одне одного. А камінь, що зірвався з гори «без сприяння рук» і який розбив колоса, означає царство, яке буде споруджено Богом і «повік не буде зруйноване».

У 7-й главі тієї ж книги розповідається про видіння самого Даниїла (Дан. 7:1-28). Пророку постали чотири звірі, які виходили з розбурханого моря: лев з орлиними крилами, ведмідь із трьома кликами, барс із чотирма крилами та чотирма головами, і чудовисько із залізними зубами та десятьма рогами. Серед цих рогів виріс новий ріг, з якого вийшли три інших, і були на ньому «очі людські і вуста, які говорили про великі речі». Потім на вогненному престолі сів Старий днями в одязі, білому як сніг, «і судді сіли, і розкрилися книги». Моторошного звіра з рогом, що говорив, було вбито і спалено, а в інших звірів була відібрана влада. Даниїл побачив як « разом із хмарами небесними йшов ніби-то Син Людський, дійшов до Старого днями і Його підвели перед Нього. І Йому було надано владу, славу і царство, щоби всі народи, племена і язичники служили Йому; Панування Його – панування вічне, яке не спиниться, і царство Його не буде зруйноване».

Один з тих, хто стояв близько, пояснив Даниїлу: «Ці великі звірі, що їх чотири, це чотири царі встануть з землі. І приймуть царство святі Всевишнього і будуть міцно держати царювання аж навіки, і аж на віки віків».

Пророк Даниїл. Мікеланджело Буонарроті, Сікстинська капела, Ватикан, 1511 р.

Зображення Навуходоносора II Вавилонська камея

Звірі з видіння пророка Даниїла. Беат Лієбанський. Кодекс Фернандо I і Дон'ї Санчи, 1047 р.

Пророцтва Даниїла викликали живий інтерес: адже цей пророк точно вказав час пришестя Христа (Дан. 9:25-26). Чотири царства, які описані їм, добре вписувалися до світової історії: Нововавилонське царство (золотий лев) змінила Персія (срібний ведмідь), її поглинула Македонська держава Олександра, яка розділилася після його смерті (мідний барс о чотирьох головах). А потім майже увесь Всесвіт об'єднала в своїх залізних обіймах могутня Римська імперія. Від всіх інших її вирізняла відсутність єдиного правлячого етносу (що пояснювало несхожість чудовиська, який її уособлював, з жодним звіром), а домішки глини до заліза легко пояснювалися поступовим змішанням войовничих римлян з підкореними народами. Роги можно було співнести з імператорами, які боролися за владу, а «зарозумилі уста», які пригничували «народ святих», природньо було ототожднювати з пришестям Антихриста – за яким починалося Царство Боже.

Саме таке тлумачення надав Книзі Даниїла св. Іполіт Римський (III ст.), і пізніше воно стало вельми популярним. Між іншим, Іполіт, підрахувавши терміни минулих царств, імовірно обчислив і час панування римлян: 500 років. Цікаво, що між встановленням імперії за часів Августа (30 рік до Р.Х.) та її падінням за часів Ромула Августула (476 р.) минуло майже рівно стільки ж часу – 506 років. Але «впала» тільки Західна половина. Східна Римська імперія, яку ми знаємо як Візантію, не просто вціліла: вона проіснувала ще майже 1000 років.

Костянтин I Великий
(274–337 рр.)

Імператори Костянтин (праворуч) і Юстиніан (ліворуч)
перед Богородицею. Мозаїка, Собор Святої Софії (середина X ст.)

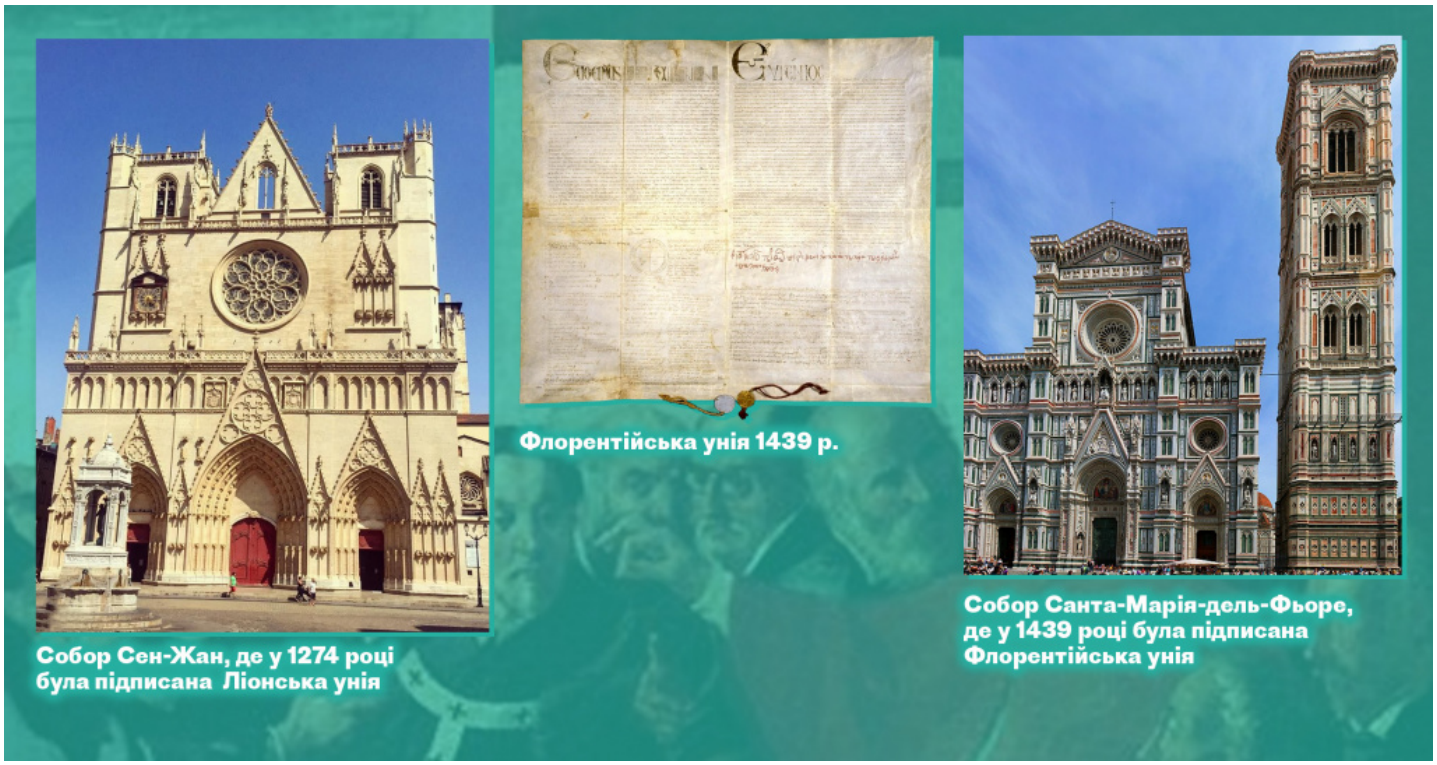
НОВИЙ РИМ – КОНСТАНТИНОПОЛЬ

У 324 році Костянтин Великий, перший імператор-християнин, об'єднав під своєю владою Захід і Схід. І майже відразу почав будівництво нової столиці Римської імперії – Константинополя, Нового Риму. Йому належало прийняти естафету старого Риму в якості всесвітнього політичного центру. Віднині імперія стала християнською, а її правителі визнавали лише себе земними намісниками Небесного Царя. У сакральній сфері держава поступилася місцем Церкві Христовій, предстоятелі якої на місцях утворили ієрархію на чолі з п'ятьма найавторитетнишими єпископами – «патріархами всесвіту».

За старою назвою Константинополь часто називали Візантієм, звідси і звичне нам іменування всієї імперії – Візантія. Але самі візантийці називали себе римлянами (ромеями) і ніколи не сумнівалися, що продовжують жити в Римській імперії. Тобто в тому самому останньому світовому царстві, за яким послідує Друге Пришестя Христа і встановлення вічного Царства Божого. Це завдавало «політичну програму» християнській імперії: її земні правителі повинні були готувати народ, який був їм доручений, до зустрічі Христа, щоби на Страшному Суді особисто відповісти за моральний стан своїх підлеглих. Це пояснює, чому в більшості своєї імператори так трепетно ставилися до питань релігії і дбали про Церкву. Адже від чистоти догматів і благочестя духовенства залежало благополуччя держави і всіх її підлеглих.

Військові поразки і внутрішні негаразди сприймалися християнською свідомістю в есхатологічній перспективі як випробування, покликані зміцнити народ Христовий у вірності Богу. Але становище

держави протягом віків погіршувалося. Цілий Схід з VII століття опинився під владою іншої релігії – ісламу. А Захід, що опинився під владою германських народів, згуртувався навколо папи Римського як єдиного законного Намісника Христа і відколовся від грецького світу і перетворився з неспокійного спільника в непримиренного суперника православної Візантії. Новий Рим опинився в ізоляції. А коли захоплені відродженним еллінським націоналізмом греки відштовхнули від себе і своїх єдиновірних сусідів – болгар та сербів, дні імперії виявилися поліченими.

У відчайдушній надії зберегти державу візантийські імператори і церковні політикі двічі вирішували йти на уклін до Заходу, прийнявши продиктовані Римом умови Ліонської (1274) та Флорентійської (1439) уній. Але ні в той, ні в інший раз ці церковні компроміси не тільки не принесли очікуваних зовнішньополітичних дивідендів, але й викликали могутній протест всередині країни.

Ось як описував результати Флорентійської унії візантійський історик Дука:

«Відразу після того, як архієреї зійшли з трирем, населення Константинополя згідно звичаю, вітало і питало: «Ну, як наші справи? Як собор? Чи отримали ми перемогу?» Але ті відповідали: «Ми продали нашу віру, обміняли благочестя на нечестя, зрадили чисту жертву і виявилися азімітами»....А якщо хтось питав в них: «Нащо ж ви це підписали?» - вони відповідали: « Тому що боялися франків». І коли знову питали в них, чи катували франкі когось, чи били, чи кидали до в'язниці?- «Ні». «Тоді чому ж?»- «Сама рука підписала, - казали вони, - хай би була відрубана! Сам язик згодився, хай би був він вирваним!» Нічого іншого вони не могли сказати. Адже деякі архієреї наголошували під час підписання договору: « Не підпишемо, поки ви не дасте нам достатньо

грошей». Ті дали, і вони вмочили перо. На них було витрачено незліченну кількість грошей, яку перелічили до рук кожного з отців. Потім вони покаялися у сотвореному, але срібла не повернули. І, визначивши, що продали свою віру, вони створили більший гріх, ніж Іуда, бо той повернув срібники. Побачив це Господь і відкинув їх. Піднявся вогонь на Якова, і зрушився гнів Його на Ізраїля».

Джентіле Белліні.
Портрет Султана Мехмеда II. 1480 р.,
Національна Галерея, Лондон

Облога Константинополя.
Мініатюра Пилипа де Мазероля з рукопису «Хроніки Карла VII»,
Жана Шартьє, XV ст.

ПСКОВСЬКИЙ СТАРЕЦЬ ФІЛОФЕЙ ТА ЙОГО «ФОРМУЛА».

Падіння Візантії у 1453 році в очах сучасників було страшною, але закономірною і давно очікуваною подією. Навіть значна частина візантийської еліти визнавала, що «краще побачити в Місті турецьку чалму, ніж латинську тіару». І коли війська Мехмеда II увірвалися до Константинополя, який відчайдушно захищався, багато хто розцінили це як заслуговану відплату за зраду Православ'ю.

У середині XV століття в світі не залишилося православних держав. Новий Рим підпав під п'яту турок. Болгарія, Сербія, Валахія, Молдова вже давно були захоплені тими ж османами. Останні уламки візантийського світу, Трапезунд і кримське князівство Феодоро, пали в 1461 та 1475 роках. Залишалися ще Грузія і Русь – але й вони, поділені на кілька частин, тягнули жалюгідне існування під ярмом мусульманських держав. Хто ж підхопить прапор, що впав, Останнього Царства? Повсюдно багато хто вважав, що настала повнота часів, і світ стоїть на порозі Другого Пришестя – тим більше, що за загальноприйнятою хронологією, наближався містичний 7000 рік від створення світу.

Але не всі дотримувалися апокаліптичних настроїв, покірно очікуючи кінця світу. Деякі ієрархи звернули свої погляди на єдиний куточок православного світу, де Флорентійська унія викликала відкритий осуд з боку влади і Церкви. Туди, до далекої Москви, рушив в 1460-х роках патріарх Єрусалимський Іоаким, що усвідомив помилковість сподівань на допомогу Заходу проти турок в обмін на унію.

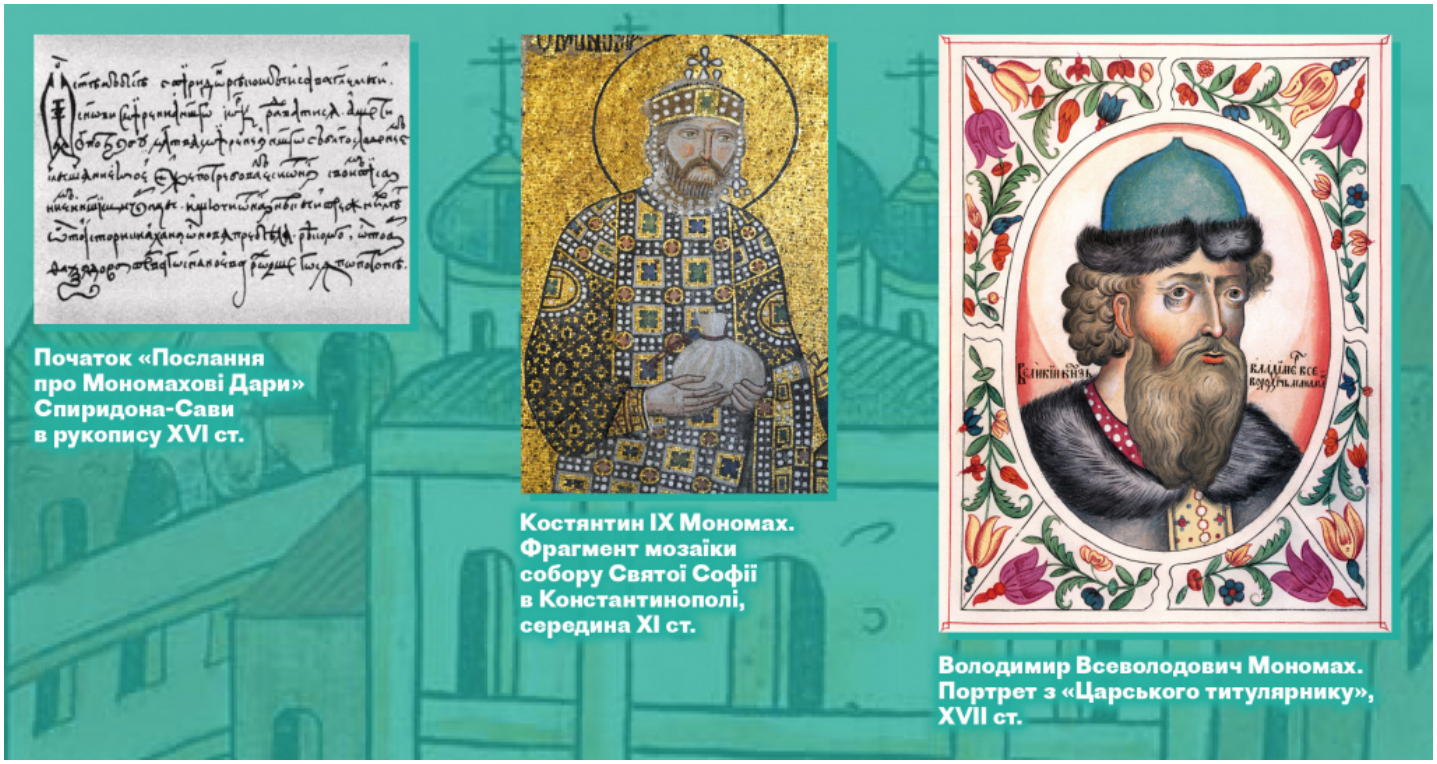
Іоаким помер в Криму, так і не доїхавши до Москви. Але незабаром слідом за ним поїдуть до Русі низки прохачів та ходатаїв зі всього християнського Сходу. А серед руських мислителів стане міцніти усвідомлення особливої ролі, яку почне грати Московська держава.

У 1472 році великий князь Московський Іван III Васильович одружився з Софією (Зоєю), племінницею останнього візантийського імператора Костянтина Палеолога. А незабаром, у 1480 році, Московська Русь остаточно звільнилася від ординської данини, і з 1493 року Іван III почав іменуватися государем всієї Русі. 7000 рік, що лякав багатьох, благополучно минув, і початок нового тисячоліття від створення світу став епохою бурного росту нової православної держави – Руської держави.

Спиридон-Сава, автор «Послання про Мономахові Дари» (біля 1503 року), вкладає до вуст Костянтина Мономаха наступне напуття його внуку, руському князю Володимиру Мономаху: « Нехай пребудуть Церкви Божії без заколоту, і все Православ'я буде в спокої під владою нашого царства і твого вільного самодержавства Великої Росії. Нехай будеш від цього часу називатися боговінчаним царем, який увінчаний цим царським вінцем рукою святішого митрополита Неофіта з

єпископами».

Початок «Послання про Мономахові Дари» Спиридона-Сави в рукопису XVI ст.

Костянтин IX Мономах. Фрагмент мозаїки собору Святої Софії в Константинополі, середина XI ст.

Володимир Всеволодович Мономах. Портрет з «Царського титулярнику», XVII ст.

Характерно, що імператор тут зовсім не поступається своїм титулом і центральним місцем як покровителя всього православного світу, але нібито приєднує до свого служіння руського князя – визнаного «вільним та самодержавним» царем Великої Росії. Саме цей титул і «відновить» у 1547 році Іван Васильович Грозний під час свого знаменитого вінчання на царство.

Найвідомішим текстом, який розвивав концепцію нової місії Московської держави, стало послання ченця псковського Єлеазарова монастиря Філофея д'яку Михаїлу Місюрю-Мунєхіну, що було складене у 1523 році. Наприкінці свого листа (який присвячений вельми актуальній на той час темі – спростуванню передсказань західних астрологів), вчений старець повідомляє адресату «дещо прикровенне» «про нинішнє православне царство пресвітлішого і високопосадового государя нашого» (мається на увазі великий князь Василій III Іванович):

«Знай, христолюбче і боголюбче, що всі християнські царства прийшли до кінця і зійшлися до єдиного царства нашого государя – з пророцьких книг то є Ромейське царство. Два Рима впали, а третій стоїть, а четвертому не бути. Часто і апостол Павло згадує Рим в посланнях, і в тлумаченні сказано: « Рим – цілий світ»...Чи бачиш, вибраниче Божий, що всі християнські царства потоплені невірними, тільки єдиного государя нашого царство єдино благодаттю Христовою стоїть. Потрібно царюючому тримати це з великим побоюванням і до Бога зверненням, не сподіватися на золото і багатство, що зникає, але сподіватися на Бога, Який все подає».

В останніх словах і міститься справжній сенс «формули Філофея»: ярмо «Третього Риму», останнього земного царства, накладає на руського государя величезну моральну відповідальність. Тепер він відповідає за цілий світ і повинен правити «з великим побоюванням», сподіваючись не на земні багатства, але на допомогу Божу. Всупереч розхожій думці, руські великі князі і царі ніколи не претендували на так названу візантийську спадщину. Шлюб Івана III з Софією Палеолог, племінницею останнього Константинопольського імператора Костянтина XI, ніяких правових наслідків не мав, тому що спадкоємцем вважався брат Софії, Андрій, а той продав свої права французькому королю Карлу VIII, (а потім ще і Фердінанду Іспанському). Так що якщо і могла йти мова про Москву як спадкоємицю Другого Риму – то тільки відносно духовної спадщини і містичного ярма «останнього царства».

ЄРЕМІЯ КОНСТАНТИНОПОЛЬСЬКИЙ І МОСКОВСЬКЕ ЦАРСТВО

В актах і документах Руської держави концепція «Третього Риму» не знайшла відображення. Вочевидь, московські государі ставилися до цієї тези з обережністю. Неправильно витлумачена, ця теза могла бути зрозуміла як претензія на політичну спадщину Візантії - що неминуче вело до загострення відносин з Османською імперією.

А війна с могутнім султаном зовсім не входила до планів правителів Росії, хоча до цього їх і

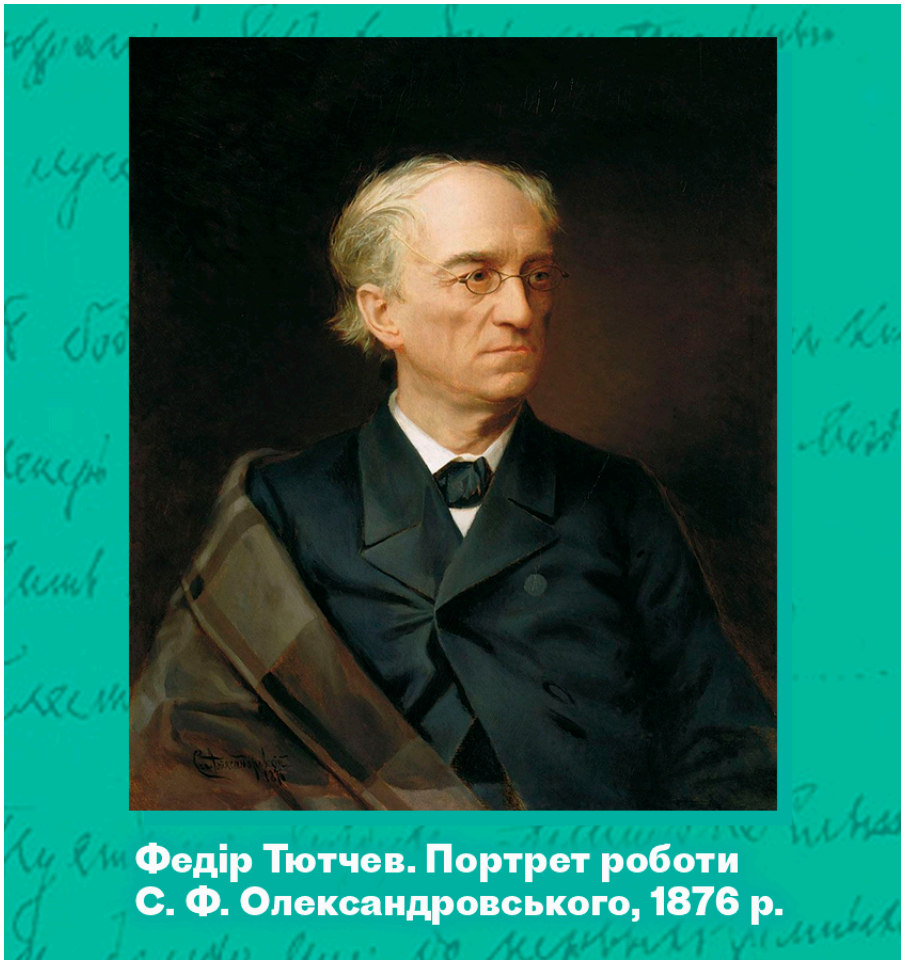
підштовхували і західні «партнери», і багато греків, що мріяли про звільнення від османського ярма.

Як не дивно, чи не єдиний раз формула Філофея офіційно відтворюється саме в словах грецького ієрарха - Константинопольського Патріарха Єремії II. В підписаній їм Укладній грамоті від 1589 року про запровадження в Росії Патріаршого престолу до вуст грецького ієрарха вкладаються наступні слова, які адресовані царю Федору Івановичу:

«Старий Рим впав через єресь Аполінарія, другий же Рим, який є Константинополь – внуками агарянськими, від безбожних турків захоплений, а твоє, о, благочестивий государю, велике Російське царство, третій Рим, благочестям всіх перевершило, і всі благочестиві царства до твого воєдино зібралися, і тебе одного під небом християнським царем іменують у всьому всесвіті, у всіх християнах».

ІДЕЯ «ТРЕТЬОГО РИМУ» В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

В Петровську добу відбувається різкий розворот російської державної ідеології. Петро не любив Візантію, яка загинула, за його думкою, через святенництво правителів і їх зневагу до військової справи. В якості свого ідеалу він обрав не другий, а перший Рим – про що свідчать прийняття їм титулу імператора і запровадження Сенату. І хоча Російська імперія як і раніше претендувала на роль лідера православного світу, лідерство це втратило містичний характер «Останнього царства».

Федір Тютчев. Портрет роботи С. Ф. Олександровського, 1876 р.

У XIX столітті концепція Третього Риму з її початковим есхатологічним сенсом була, як здавалося, забутою. Але у 1849 році, на піку зовнішньополітичних успіхів Миколая I, 45-річний руський дипломат Федір Тютчев пише вірш «Руська географія», який завершує біблійною аллюзією «Останнього царства»:

Семь внутренних морей и семь великих рек...
От Нила до Невы, от Эльбы до Китая,
От Волги по Евфрат, от Ганга до Дуная...
Вот царство русское... и не прейдет вовек,
Как то провидел Дух и Даниил предрек.

Ці сподівання майбутньої імперської велічі жорстоко припинила Кримська війна. Але і після неї ідея візантийської спадщини турбувала розум багатьох російських публіцистів і трансформувалася у мрію про поставлення хреста на Святу Софію.

Слід, проте, визнати, що реальна політика Росії була цілком прагматичною. Питання про захоплення Константинополя і взяття під контроль Протоків, дійсно, неодноразово стояло на порядку денному. Але за ним стояли майже виключно геополітичні та економічні інтереси. Містичні ідеї «Останнього царства» були в цілому чужі імперії Романових, яка орієнтувалася на західні цивілізаційні зразки. Лише за Миколая II спостерігається деяке пожвавлення інтересу до візантійської політичної традиції, але це був останній сплеск перед катастрофою 1917 року і

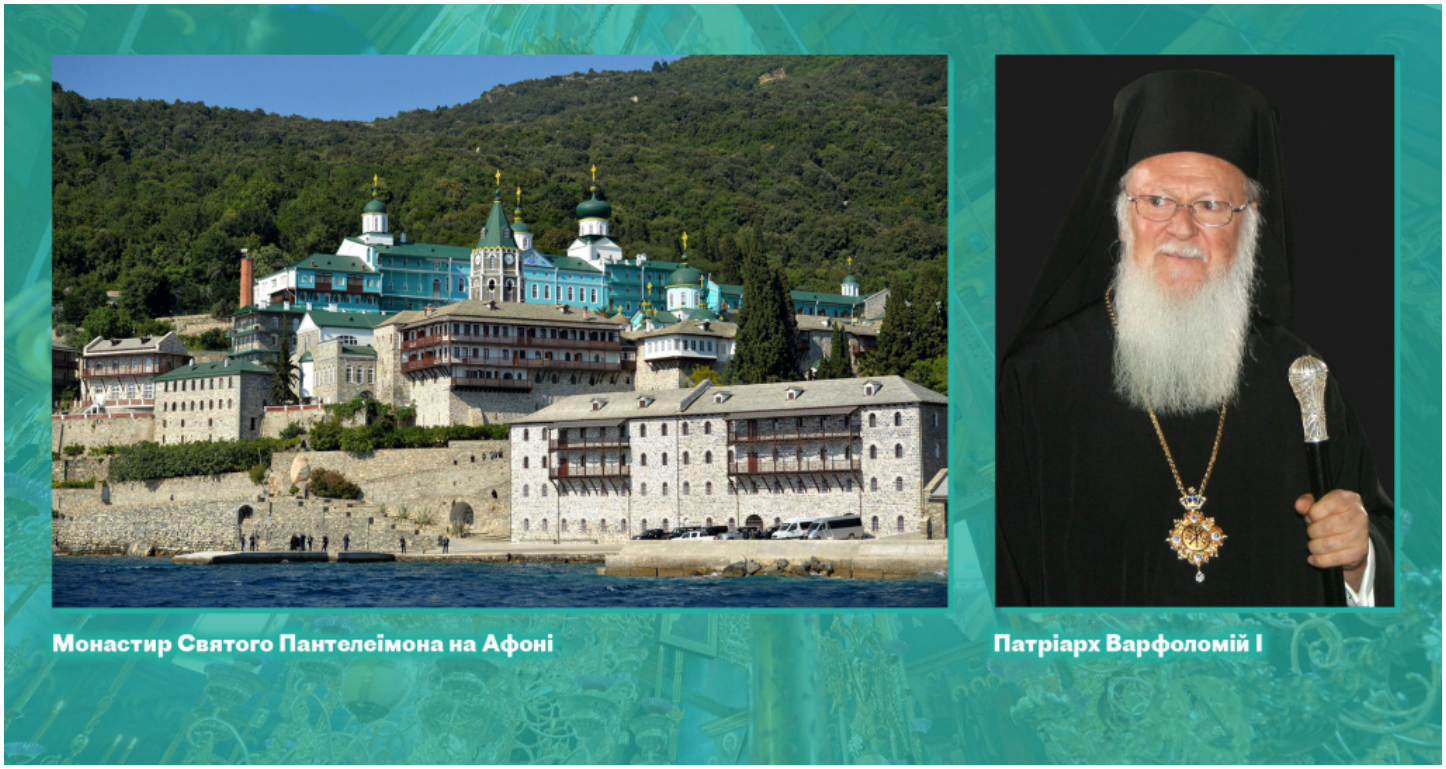
наступною за тим радикальною зміною всієї політичної ідеології.

«ТРЕТИЙ РИМ» У СУЧАСНОМУ КОНТЕКСТІ

Слід відзначити, що концепція «Москва – Третий Рим» часто виступала у ролі політичного опудала, яким лякали свої народи правителі європейських держав. Особливо дратівливою вона виглядала в очах греків, які самі марили про відновлення Візантії. Формулу давньоруського ченця ідеологи грецького націоналізму химерно сплітали з ідеями «панславізму» і бачили в цьому претензії Росії на встановлення світового панування з опорою на слов'янські народи, і, звичайно ж, в збиток еллінам – справжнім спадкоємцям Риму.

І хоча для таких побоювань не було серйозної підстави, багато хто з грецьких публіцистів підозрювали і підозрюють Росію в планах «узурпації» візантийської спадщини, а Руську Церкву – у спробах потіснити давні Патріархати. Між тім Московський Патріархат ніколи не претендував на роль «голови» світового Православ'я. Навіть у часи Сталіна, під час відомих подій 1945-1948 років, коли плани радянського керівництва «перекроїти» світове Православ'я на користь Руської Церкви для своїх зовнішньополітичних цілей не знайшли реалізації в офіційних заявах або діях священноначалія РПЦ, яке чудово усвідомлювало сумні наслідки цього авантюрного проекту для всеправославної єдності.

Тим більше, в наші дні не існує жодного акту, документу або виступу представників Руської Православної Церкви, в яких би був висловлений хоча би натяк на бажання підкорити собі інші братські автокефальні Церкви та піднестися над ними. На цей факт, як і на неактуальність ідеї «Москва – Третий Рим» для сучасної церковно-політичної ситуації неодноразово вказували голови Відділу зовнішніх церковних зв'язків Московського Патріархату – як митрополит Кирил (нині Святіший Патріарх Московський і всієї Русі), так і митрополит Іларіон.

Міраж «слов'янської погрози» виявився настільки сильним, що навіть посприяв відмові грецьких вчених використовувати історичну назву «Русік» (Ῥωσικόν) для афонського монастиря Св. Пантелеїмона.

А в своєму нинішньому деструктивному протистоянні Московському Патріархату в Україні Константинопольський Патріарх Варфоломій та його однодумці прагнуть розіграти карту «еллінської солідарності», наполегливо закликаючи грецьких ієрархів інших Помісних Церков прийняти явно неканонічну сторону.

В основі всіх цих фобій та підозр – які на жаль, визначають деструктивну для Православ'я церковну політику Константинополя - лежить повне нерозуміння суті ідеї «Москва – Третий Рим», яку деякі грецькі ієрархи вважають «балаканиною», «образою» та «хулою», і навіть іменують «сатанінською і імперіалістичною теорією».

Старець Філофей, що запропонував цю формулу 500 років тому, просто констатував історичну реальність тієї доби: зникнення з мапи світу всіх православних держав, окрім Московської Росії, і підпорядкування всіх автокефальних Церков (включно і Вселенського Константинопольського Патріархату) владі іновірних правителів.

Але саме головне – що концепт «Останнього царства» ні тоді, ні згодом не означав претензії Росії ні на політичну спадщину Візантії, ні, тим більше, на всесвітнє панування. Цілком навпаки: «Третій Рим» - це містичний образ «останньої держави» світової історії, правителі якої несуть найвищу моральну відповідальність за долі всього людства і повинні сподіватися не на минущі багатства,

силу і славу «віку цього», але виключно на Бога.

Джерело: https://mospat.ru/ua/authors-analytics/86649/